

Tekst uitgesproken door G.J. (Jan) Leeuwenhoek bij de presentatie van deel 27 in de serie Bronnenboeken van de NGV-afdeling Rijnland en Kennemerland op vrijdag 20 augustus 2024 in de kerk van de Hervormde Gemeente van Waarder.

Morgenboeken Waarder 1571, 1595 1604-1835, samengesteld door Nico P. den Hollander,

Literatuur bij de presentatie:

Harm Hoogendoorn, *Cordon van Holland. Het beeld van de Oude Hollandse Waterlinie*, (Stichting Groene Hart, Woerden 2010). Het is een informatief boek over de waterlinie met veel mooie illustraties en kaarten.

Jan Leeuwenhoek, 'Familiegeld Waarder 1674', in: *Ons Voorgeslacht*, jrg 79, nr. 774, juni-augustus 2024.

Mr. Bernardus Costerus (derde en bewerkte druk 1737 door mr. Pieter Burman), *Historisch verhaal ofte eene deductie van zaaken, raakende het formeren van de Republique van Hollant ende West-Vriesland, de veranderingen in de Regeringe, met den gevolge van dien, zedert den jaare 1572. Ende het geene dezelve Republique naar het verlopen van een eeuw in den jaare 1672 is overkomen, byzonder Van het voorgevallene in de jaaren 1672 en 1673, in ende omtrent de Steden Wourden en Oudewater, waarby de schrijvers van dien tydt werden wederlegt. Alles vervat in twee brieven, door Mr. Bernardus Costerus, (zeer vermeerderd door den autheur) In den jaar 1672 geweest zynde Secretaris der Stede Wourden*, (1^e druk Utrecht 1707, 2^e druk Leiden 1717).

Inleiding (dia 2): Rampjaar 1672

We hebben het vandaag over de morgenboeken van Waarder, die elke vier jaar werden opgesteld. Veel van deze morgenboeken zijn bewaard gebleven. Naast twee incidentele jaren 1571 en 1595 is er een aaneengesloten reeks van 1604 tot 1835. In deze periode zit één groot hiaat, nl. van 1620 tot 1652. Het is niet anders, dat is verloren gegaan.

Als je vervolgens naar de lijst kijkt, dan valt op dat na het Morgenboek 1668 het boek over 1676 volgt. Het jaar 1672 ontbreekt in het rijtje. Dat is niet verloren gegaan, maar er is over dat jaar geen Morgenboek opgesteld. En dat heeft alles te maken met het Rampjaar 1672.

Bij de geschiedenisles hebben we het allemaal geleerd: De Verenigde Nederlanden werden aan-gevallen door Engeland, Frankrijk en de bisschoppen van Munster en Aken. Michiel Adriaanszoon de Ruyter wist de Engelsen op zee tegen te houden, maar de legers van Frankrijk, Munster en Aken hebben in ons land flink huisgehouden. Mede dankzij de Hollandse Waterlinie hebben ze uiteindelijk niet gewonnen. In deze regio waren het de legers van de Franse koning Lodewijk de Veertiende (de Zonnekoning), die veel schade aangericht hebben.

Dia 3: Familiegeld Waarder 1674.

Geen Morgenboek dus, maar we hebben wel het Familiegeld Waarder 1674.

In Holland werd het Familiegeld 1674 opgesteld met als oogmerk financiën beschikbaar te krijgen. Van veel plaatsen is dit gelukkig bewaard gebleven, want er staat veel informatie in. Alle gezins-hoofden werden opgenomen.

Het Familiegeld van Waarder dateert van 16 januari 1674. Schout Johan Vermij voer, in gezelschap van twee schepenen, met een schuit of platbodem over de ondergelopen landen van Waarder en noteerde van elke woning wie de eigenaar of bewoner was en of er nog mensen in verbleven.

U ziet bij de eerste inschrijving hoe het er met het huis van Aalbert Willemszoon Stolwijk voorstond. 'Zeer gedevaliseerd' ofwel 'zwaar beschadigd, veel in waarde gedaald'.

Het Familiegeld is een treurige opsomming van dergelijke teksten. In het dorp Corte Waarder was er ook sprake van afgebrande woningen als gevolg van de acties van het Franse leger.

Nog enkele voorbeelden:

'In het huys van de wed(uw)e van Cornelis Corneliss int Hout bevonden drie hoofden dogh levende van den armen'

N.B. de armenkas was bijna leeg schreef dominee Ronaldus omstandig in de kerkenraads-handelingen. Hoe zou het verder gegaan met dit gezin?

Er was toch nog een kleine nering:

'In het huys van de erfgenamen van de brouwer in de Starre tot Woerden bevonden de wed(uwe) van P(iete)r Isbrants Roosenboom met drie kinderen, verkoopende nu en dan een soopje nevens een kannetje bier dogh van weynigh importantie, alsoo het dorp onder water staet en 't huys van de wegh is afgelegen'

'Het Hof te Waerder seer gedevaliseert en op het selve bevonden drie personen'.

Dit hof van een commanderij van de Johanniter of Maltezer Orde, gelegen aan de Molendijk tussen Waarder en de Korte Waarder te Nieuwerbrug.

En: 'd' capel afgebrant'

Het is niet helemaal duidelijk of hiermee de kapel bij het Hof van Waarder, dat in 1672 door de Franse troepen in brand werd gestoken, of de uit 1540 stammende Hervormde kerk van Waarder bedoeld is. In het laatste geval ligt het meer voor de hand, dat gesproken zou zijn van 'de kerk'.

Kortom, een treurige toestand.

Dia 4: Huizen en bewoners 16 januari 1674

Deze dia geeft de kale cijfers. We zien dat 55 van de 70 huizen niet bewoond waren. Dat komt neer op 71%. Van de boerderijen in de polders Oosteinde en Westeinde was dat percentage hoger, nl. 86%. In de 15 beschadigde woningen, waar wel mensen aanwezig waren, ging het in totaal om 29 bewoners.

Dia 5: Kaart van de aanleg van de Hollandse Waterlinie juni/juli 1672

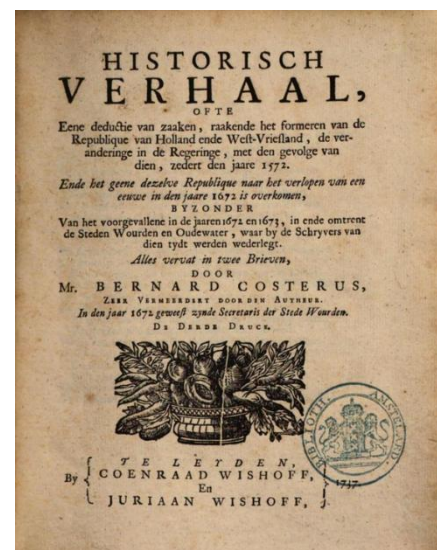
Deze kaart geeft de situatie in de maanden juni en juli 1672, de periode waarin de waterlinie werd aangelegd.

De Staten van Holland en West Vriesland hadden op 13 april 1672 tot de aanleg besloten. Enkele dagen later al, op 19 april, kwam een grote groep hoogwaardigheidsbekleders bijeen aan de Goejanverwellesluis bij Hekendorp om over de uitvoering te spreken. De Goejanverwellesluis was een heel belangrijke plek in de Waterlinie. Het waren dan ook niet de minsten die bij elkaar kwamen: Bernard Costerus (geb.

Woerden 17 juni 1645, overl. ald. 5 oktober 1735), die op dat moment stadssecretaris van Woerden was, schrijft hierover in de periode tussen 1707 en 1717:

'De hoogheemraden van het Groot Waterschap Woerden waren er met hun secretaris Bernard Costerus en "als Gecommitteerden van haar Edele Groot Mog(enden) verscheenen zijn, de Heeren van Thielt, Leyden van Leeuwen, Schaap ende vander Croef, Burgemeesteren der Steden Haarlem, Leyden, Amstel-dam ende Schoonhoven" [p. 157]

De dijkgraaf van het Groot Waterschap Woerden was er niet. Hij was als vertegenwoordiger van de Staten naar de koning van Denemarken gezonden om steun voor ons land te vinden.

De waterlinie hier tussen Hollandse IJssel en Oude Rijn - de kanalen van de Wiericke aan de westzijde en de Dubbele Wiericke aan de oostzijde, was het smalste deel van de Hollandse Waterlinie.

Uit de kaart blijkt dat het in de oorspronkelijke planning niet de bedoeling was om Waarder onder water te zetten.

Nadat het bovengenoemde artikel over het Familiegeld in Ons Voorgeslacht verschenen was, kreeg ik een bericht van collega-genealoog Martin Leuving uit Gouda. Hij schreef: 'vreemd dat op de bekende kaart van 1672 het dorp Waarder niet onder water stond. We hebben immers allen op school deze kaart gezien'. Dat resulteerde in een – succesvolle - zoektocht naar een nadere kaart.

Dia 6: Situatie 1673

Die kaart is gevonden. Op basis van nadere bronnen is in 1977 de situatie in 1673 en 1674 aangegeven. Op de kaart staat, dat het gebied bij Waarder in 1673 onder water is gezet. Dit gebied is aangegeven met de verticale arcering. Toch is die datering vermoedelijk ook niet juist. Het is waarschijnlijker dat de polders van Waarder al in de tweede helft van 1672 onder water stonden.

Dia 7: Sinds wanneer onder water?

We zagen dat schout Johan Vermij op 16 januari 1674 noteerde dat Waarder 'ontrent den tijt van anderhallif iaaren drie a 4 voet diep onder water' stond.

Als het gebied in januari 1674 al 1 ½ jaar onder water stond dan praten we over juli 1672. Ook al zou Vermij een beetje overdreven hebben zal het toch niet veel later zijn geweest.

Ook is interessant dat de Prins van Oranje op 18 juni 1672 met zijn gevolg in het Kasteel te Woerden was, waar secretaris Bernard Costerus ook was en in zijn *Historisch verhaal* schrijft: 'Ik ben in persoon door den Heere van 's Gravenmoer verzogt geweest, omme op zekere kaarte van het Dijkgraafschap van Rynlandt, hangende in het groot vertreck, nu genaamt de Staate kamer, aan den Prince van Orange te demonstreren, de gelegentheyte van de Nieuwerbrugge, beyde de Canalen van de dubbelde ende enkele Wieriken, de polderen daar ontrent, hoe met de vloet het water uyt den Yssel konde werden ingelaaten, *de kaden van de polderen ten oosten van de dubbelde Wiericken konden werden doorgesteeken, ende zoo de landen geinundeert'* (cursivering toegevoegd).

Er was toen dus al sprake van de mogelijkheid dat de dijken van de dubbele Wierike bij Waarder konden worden doorgestoken. De meeste waarschijnlijke conclusie is dus, dat Waarder al in het derde kwartaal van 1672, maar zéker in het vierde kwartaal van 1672 onder water stond. Inmiddels heeft Martin Leuving ook veel nader onderzoek gedaan in deze regio. Wellicht zal dat onderzoek nog eens in een publicatie uitmonden.

Het was in ieder geval een zware tijd voor de inwoners van Waarder, waar we het nu over gaan hebben.

Dia 8 en 9: Gevolgen voor de bewoners van Waarder -1 en 2

Tekst schout Johan Vermij :

"d'ingesetenen meestal zijn gevlugt, sonder te weten waar naar toe, agterlatende de meeste roeren(de) ende haafelikke goederen"

-"in armoede vervallen ingesetenen"

Tekst van de dominee Thomas Dolegius Rolandus (geb. Oud Beijerland 13 sept. 1644, overl. Gouda dec. 1729, predikant te Waarder van 1670 tot 1716): het droevige jaer van die groote sterfte

"in dit droevige jaer van die groote sterfte onder de vlughtelingen gevolght op dien verwoestende oorlogh in het voorgaende jaer 1672 begonnen"

Laten we nu wat langer stil staan bij enkele citaten van Mr. Bernard Costerus, die dus toen stadssecretaris van Woerden was.

Twee maal schrijft hij expliciet over Waarder:

1. Landman: "Op den 3. July zynde Sondag, wierde binne Wourden verhaalt, dat de Franschen onder de jurisdictie van het Dorp Waarder eenen Landtman hadden doot geschooten ende eenen anderen zeer qualyk hadden gehandelt ende uytgeplondert" [pag 197 rechts].

2. Er was ook een rovery en aanslag op Woerdendorp, citeert Costerus een schrijver en hij schrijft dat hiermee Waarder wordt bedoeld. "Hy Silvius zegt, dat de Franschen tot hunne oude roveryen qyamen, ende een aanslag op Woerdendorp, (de man meent het Dorp van Waarder) gehadt hadde"(pag 319 midden rechts).

Vershillende malen wordt verhaald over roverij van koeien op verschillende plaatsen.

3. De koeien; 8 juli 1672: "Tegen den avondt bragten de Fransche soldaten wel hondert Koe-beesten binnen Wourden, welke zy ten platten lande gerooft hadden; zy plaatsten dezelve op het Kerkhof, terwyle in de Kerke gepredickt wierde, zoo dat door het gebulck der Koeyen het plegen van den Godsdienst gelyck als gestoort wierde" (pag 206 midden links)
4. Op 5 augustus 1672 is een menigte aan beesten door Franse troepen geroofd uit Reyerskoop.
5. En een dag later: "Op den 6 Augusty, zijnde Saturdag, heeft de Fransche Militie in Kattenbroek, eene buurte in de Provincie van Utrecht, ten oosten den Dorpe van Lintschooten, ontrent drie quartier uurs van Wourden gelegen, eene groote roverye van vee ende Koe beesten aangerecht, tot zo verre, dat veele Fransche Officiers het gemeen eenige Koe-beesten hebben ontjaagt, de roovers afgenomen, ende aan de eygenaars hebben gerestitueert gehadt" [pag 229 onder/230]
De anonieme Franse officieren zorgde er kennelijk voor dat de boeren niet van ál hun vee werden beroofd zodat ze toch nog konden blijven boeren. Zoveel compassie met de beroofde bevolking zie je niet vaak.
6. En wat mij persoonlijk extra interesseert: "Op den 8 Augusty, zijnde Maandag, quam binnen Wourden een gerugt, dat groot vlugten was uyt Kokengen, Hermelen, den Breudijck en Gerwerskoop, ter oorzaake van roof ende plonderinge welke eenige Vyandts Soldaten aldaar hadden gepleegt". [p. 231 midden). In die maanden – de exacte datum is onbekend - overleed een van mijn voormoeders in Gerwerskop. Of zij een natuurlijke dood stierf of dat het overliden met de Fransen te maken had, zal wel nooit duidelijk worden.
7. En dan tenslotte op dia 9 Zwammerdam en Bodegraven. We weten dat de winter van 1672-1673 streng was. Door de strenge vorst was het water van de waterlinie bevroren, waardoor de Fransen tussen kerst en oudjaar 1672 bij de Meije het ijs via het ijs naar de andere kant konden oversteken. Ze zakten de Meije af en richtten grote verwoestingen aan in Zwammerdam en Bodegraven en velen kwamen daarbij om het leven. Costerus vermeldt dit eveneens. Wel schrijft hij dat het anders was dan een eeuw eerder, in 1572. Toen werd in december in Naarden een groot deel van de inwoners vermoord en datzelfde was in augustus 1572 in Oudewater gebeurd, de Ouwaterse moord. Die mensen konden niet vluchten omdat de steden omsingeld waren. De mensen in Zwammerdam en Bodegraven hoorden echter bijtijds dat de Fransen in aantocht waren en de meesten konden naar Gouda vluchten. Het was heel erg maar het is niet nodig te overdrijven. Hij schrijft: "zoo was een simpel verhaal naa waarheyt in dezen genoeg geweest". Dat was een nuchtere opmerking [p. 327 onder].
Het was niet zo dat het hem niet raakte. We lezen iets verder: "Dit schrijvende ende mijn geheugen vernieuwende (Costerus schreef dit tussen 1707 en 1717, toen hij) kan ik my niet onthouwden van tranen, ja wie isser, die als een ooggetuyge dit verhalende, niet zoude weenen?"

Mooie woorden van deze oudere voormalige stadsbestuurder. Dat het erg was, ook in Waarder, behoeft geen betoog.

Dia 10: Vertrek Franse troepen 7 november 1673

De Fransen vertrokken op 7 november 1673. De vraag is of – en zo ja hoeveel van - de Waardenaarden terugkeerden. Helemaal precies kunnen we dat niet zeggen, maar er zijn twee manieren om een indicatie geven.

De eerste is een vergelijking tussen het lidmatenregister van ds Rolandus in mei 1670 en van Pasen 1675. Op deze dia zien we dat het aantal lidmaten in 1675 minder is dan in 1670, nl. 62 t.o.v. 77 in 1670. Dat is 20% minder.

Dia 11: Terugkeer per locatie

De polders direct om Waarder behoorden ook tot het gebied van de ds Rolandus. Daar is het aantal lidmaten slechts 10% minder geworden nl. 75 i.p.v. 82.

Bij de tabellen op de dia's 10 en 11 moet wel de aantekening geplaatst worden, dat er vrij veel verloop was. In de periode 1670 tot 1675 er vertrokken veel mensen en er kwamen ook vrij veel nieuwe lidmaten bij. Een detailanalyse per gezin zou hier wat meer scherpte in kunnen brengen, want Rolandus gaf ook aan welke lidmaten er in de tussenliggende periode bij kwamen en welke vertrokken waren.

In de tweede kolom van de tabel op dia 11 zijn tussen haakjes ook de aantallen lidmaten in 1654 vermeld. Daaruit blijkt dat Waarder in 1670 aanzienlijk meer lidmaten had dan in 1654, nl. in Waarder in 1670 77 lidmaten t.o.v. 56 in 1654. En in de andere polders van de dominee in 1670 82 lidmaten t.o.v. 45 in 1654. Al met dus een daling in het aantal lidmaten.

Dia 12: Terugkeer in relatie tot grondgebruik

De tweede mogelijkheid om een schatting te maken het aantal bewoners dat terugkeerde, is het maken van een vergelijking tussen enerzijds het aantal inwoners vermeld in de Morgenboeken en anderzijds de Kohieren 1668 en 1676.

Uit de tabel blijkt, dat in het Westeinde 53% van de gebruikers van de grond - of naaste familie -terugkeerde en in het Oosteinde 60%, gemiddeld 56%.

Voor deze tabel is gekeken naar de gebruikers/ bewoners van Waarder. Niet naar de eigenaars van de grond.

Dia 13 en 14: Vergelijking andere jaren en conclusies

Is een percentage teruggekomen inwoners van 56% in een periode van 8 jaar hoog of normaal?

Om een indicatie te hebben is een steekproef genomen van twee willekeurige periodes van acht jaar te weten: 1692-1700 en 1760-1768.

In die jaren zien we een terugkeer die hoger ligt nl. resp. 72% en 79%. Er is dus in die twee andere perioden veel meer continuïteit bij de families. Dat geeft wel aan dat de situatie rond 1672 flinke gevolgen heeft gehad. Toevoeging bij de periode 1674/1675: Alle watermolens en sluizen in de regio waren door de Fransen vernield. Dus voordat de ondergelopen landen weer droog konden worden gemalen moesten molens en sluizen worden gerepareerd of nieuw worden aangelegd. Zo'n grote operatie neemt uiteraard veel tijd in beslag. Pas na 1675/6 begon het leven weer een beetje normaler te worden en kon de welvaart weer toenemen.

Dia 15: suggesties voor onderzoek naar familierelaties

Tenslotte nog een paar opmerkingen voor met name de huidige inwoners van Waarder en de mogelijkheid om te achterhalen in de Morgenboeken van Waarder wellicht verre voorouders genoemd zijn.

Door onderzoek in de registers van de burgerlijke stand (vanaf 1811) en de Bevolkingsregisters (ca. 1851-ca. 1938) is het vrij eenvoudig terug te gaan tot begin 19^e eeuw. Een steeds uitgebreider wordende index op de burgerlijke stand met veelal scans van originele aktes is te vinden op de website www.wiewaswie.nl.

De morgenboeken beslaan – in het geval van Waarder - de periode vanaf (1571, 1595) 1604 tot en met 1835, dus daar liggen zeker kansen. Het kadaster geeft nog gedetailleerder informatie, maar onderzoek daarin is zeer tijdrovend.

Voor onderzoek in de periode vóór 1811 beschikken we over de kerkelijke doop-, trouw-, begraaf- en lidmatenregisters, beschikbaar via genver.nl en/of www.familysearch.org. Door de genealogische vereniging van de Mormoonse kerk zijn in de jaren '50 microfilms gemaakt van de doop- en trouwregisters van vrijwel alle kerken wereldwijd en daar hebben we nu nog steeds plezier van. Om onderzoek te kunnen doen is het niet nodig om lid van de kerk te zijn. Een account aanmaken is kosteloos. Databases van de verschillende archiefdiensten van Nederlandse provincies en gemeenten verwijzen voor zwartwit afbeeldingen van de kerkelijke registers naar FamilySearch. Er zijn echter ook archiefdiensten die zelf de registers in kleur hebben gescand.

Tenslotte kan gewezen worden op een aantal heel specifieke kohieren die beschikbaar zijn via de website van de Hollandse Vereniging voor Genealogie. Deze bronnen zijn alleen toegankelijk voor leden van de vereniging (www.onsvoorgeslacht.nl/genealogie/databank/). Hierin met name:

- Nico P. den Hollander, *Kohieren van de 10^e penning 1543-1544, 1553, 1556, en 1561*.

Helaas zullen niet velen daarin informatie over voorouders vinden. Dat komt enerzijds doordat er een aantal jaren tussen ligt en anderzijds doordat er veel politieke spanningen waren en dus veel personele bewegingen

- G.J. Leeuwenhoek, *Het verpondingskohier 1629 van het Oosteinde en 1638 van het Westeinde*. Dit kohier valt in de periode van het hiaat in de morgenboeken van 1620-1652. In enkele van deze kohieren worden alle gezinshoofden van Waarder genoemd nl. in 1622, 1625, 1632, 1653.
- G.J. Leeuwenhoek, *200^e penning, 500^e penning, 1000^e penning, schoorsteengeld Waarder 1622-1811*
- G.J. Leeuwenhoek, 'Familiegeld Waarder 1674', in: *Ons Voorgeslacht*, jrg 79, nr. 774, juni-augustus 2024.